

IMAGINACE PROTI TOTALITĚ – ČESKÝ ANTIUTOPICKÝ ROMÁN

DOROTA BIELEC

Úvahy o ideálním uspořádání světa jsou člověku blízké od počátků dějin. Lidé od starověku usilovali o vytvoření neměnných zákonů, které by jim vysvětlily všechny jevy, se kterými se setkávali v neznámém a nebezpečném světě. Antické mýty s jejich kosmogonickou symbolikou jsou odrazem myšlení o vesmíru, ve kterém mají bohové a lidé pro sebe vyhrazené oblasti – světy, ve kterých žijí, na sebe vzájemně harmonicky působí. Díla řeckých filozofů, jako např. Aristotelova *Politika* nebo Platónova *Ústava*, ukazují, jak hluboko sahají kořeny ideje státu, ve kterém každý občan může realizovat své nároky a požadavky. Vize ideálního řádu se dnes poněkud liší od představ Aristotelových: v současnosti neuvažujeme o otrocích jako společenské vrstvě, kdežto pro Aristotela byli otroci společenskou skupinou, která přirozeným způsobem realizovala své životní schopnosti a možnosti. Nicméně základ zůstává neměnný. Touha po ideálním světě ve středověku vyústila v dílo, které bylo počátkem celé vlny literárních děl zabývajících se tímto problémem; mám na mysli *Utopii* Thomase Mora. Utopie, vymyšlený ostrov, se stala na dlouhá staletí symbolem neuskutečnitelné touhy po spravedlivém, demokratickém státu, ve kterém by všichni občané byli rovni.

Poměrně rychle však středověcí a renesanční učenci dospěli k názoru, že vládnout světu není možné bez násilí, realistický pohled na vládu a moc nastínil už Niccolo Machiavelli ve svém *Vladaři* – apoteóze panovníka, který dovede udržet rovnováhu mezi násilím, pronásledováním některých členů společnosti a vlídným přístupem ke každému. V české literatuře můžeme najít antiutopické prvky už u Jana Amose Komenského. V *Labyrintu světa a ráji srdce* je zobrazena propast mezi ideálem, představovaným Poutníkovým pohledem na město-svět pomocí brýlí, jež dostal od svého průvodce – Mámení, a skutečností, kterou čtenář sleduje očima hlavní postavy, jež se oněch brýlí zbavila. *Labyrint* sice není striktně antiutopická próza v podobě, v jaké se ustanovila ve 20. století, a to proto, že Komenský vysvětluje zkázu světa hříchem, nedostatečnou lidskou vírou a tímto způsobem klade své úvahy o stavu lidstva do roviny náboženské, duchovní, kdežto smyslem antiutopie je ukazovat nějakou skutečnost, která je výsledkem úmyslné lidské činnosti. Nemůžeme však přehlédnout, že i u Komenského je výrazně vidět ono rozhořčení nad světem a velice kritický přístup k realitě, což se později stalo výchozím bodem negativní utopie. Parodiemi utopických románů a v jistém smyslu antiutopiemi byla díla Svatopluka Čecha o panu Matěji Broučkovi, např. *Pravý výlet páně Broučkův do Měsíce* (1888).

Antiutopické prvky se objevovaly v literatuře už od 17. století,¹ hlavně v dílech zaměřených filozoficky. Jako zvláštní, samostatný literární žánr se začíná antiutopie rozvíjet až ve dvacátém století. Antiutopická próza vznikla jako polemika s idealizující utopickou literaturou a nesouhlasně se vymezovala vůči utopické vizi budoucího vývoje lidstva. Tam, kde utopie viděla optimistické výhledy do budoucna, antiutopie předvíдалa ohrožení lidské individuality a svobody. Dvacáté století bylo v dějinách lidstva výjimečně výskytem totalitních politických systémů – nacismu a komunismu. Tyto systémy se staly přímým podnětem ke vzniku tzv. negativní utopie a úrodnou půdou pro spisovatele, jejichž námětem bylo unifikované společenství, které podlehló totalitní vládě.

Románů s touto tematikou však v dějinách literatury není příliš mnoho, např. v komunistickém Sovětském svazu byly napsány prózy dvě: Zamjatinovo *My* a Zinovjevovy *Zejíci výšiny*. Asi nejznámější antiutopií vůbec byl Orwellův román *1984* se symbolickou postavou Velkého bratra, která je inspirující dodnes. Proto je zajímavým literárním jevem, že v českém prostředí 70. a 80. let vznikly takové romány tři: *Myši Natalie Mooshabrové* Ladislava Fukse, *Katyně* Pavla Kohouta a *Maso* Martina Harníčka. Normalizační atmosféra v Československu mohla na spisovatele působit ponuře a pesimisticky, přesto se v literaturách národů, které měly podobné zkušenosti, antiutopie příliš nevyskytuje. Například v polské literatuře antiutopie jako samostatný literární žánr skoro vůbec neexistuje. V případě českých antiutopických románů je třeba si všimnout jedné neuvěřitelné skutečnosti, že zatímco román Kohoutův a Harníčkův mohl být publikován jen v samizdatu nebo v exilovém nakladatelství,² *Myši Natalie Mooshabrové* vyšly oficiálně v roce 1970. Jakým způsobem si mohla cenzura ne všimnout průhledných narážek na aktuální události, zůstává dodnes záhadou, a jediným možným vysvětlením může být fakt, že v roce 1970 normalizační proces v Československu teprve začínal a cenzura nebyla ještě tak přísná jako v následujících letech.

Zkusme se tedy podívat na český antiutopický román v kontextu základních předpokladů tohoto žánru, jehož příznačnou vlastností je specifická, dusná atmosféra, které autor dosahuje pomocí tvůrčích postupů v různých textových rovinách, počínaje konstrukcí románového světa až po stránku jazykovou. Zobrazená realita je v dílech tohoto druhu úplným, homogenním konstruktem, samostatným světem vytvořeným imaginací autora. I když je modelem skutečného světa, místo a čas děje většinou nejsou autorem přesně určeny, což způsobuje, že antiutopie nabývá univerzálního rázu. Zvláštní důraz je v antiutopických románech položen nikoli na funkci estetickou, ale na funkci poznávací a informativní. Románová skutečnost, pro kterou je v každém případě východiskem činnost totalitního systému, je předána čtenáři jako varování před přílišnou důvěrou k jakémukoli politickému režimu, který se může stát příčinou zkázy světa.

Antiutopická díla jsou blízká literatuře science fiction, neboť se jejich děj odehrává v budoucnosti, která však může být upřesněna, jako např. u Orwella. Fuksův román zcela splňuje tento požadavek: k zobrazené skutečnosti patří lety hvězdoletů na měsíc podle denního jízdního řádu a kolonizace měsíce, bydlí tam lidé, stávají se vězení a fungují lázně, na druhé straně však autor do své prózy přidal také realie z minulosti, jako boj s čarodějnictvím či koňské povozy. Takový postup vytvořil ostrý pocit kontrastu mezi všeobecným vývojem civilizace a podmínkami, ve kterých žije většina obyvatel, propast mezi hesly a skutečností. Podobně v próze *Maso* má čtenář k dispozici jen velmi málo elementů určujících realitu popsanou autorem, avšak lze rozpoznat, že děj odkazuje na blíže neurčenou budoucnost, a to přesto,

že v románu vládnoucí kanibalismus by mohl indikovat vzdálenou minulost. Jiné ztvárnění nacházíme v Kohoutově *Katyni* – fabule je konstruovaná takovým způsobem, že může být zároveň součástí budoucnosti i přítomnosti a zdá se, že autor úmyslně neupřesňuje čas děje, aby dosáhl univerzálnějšího působení svého románu. Čtenář by však v textu mohl najít aluze na Československo padesátých let (politické procesy, výměna vlády – ti, kteří ještě nedávno byli ve vládě, se za okamžik stávají oběťmi katů).

Podobně jako u kategorie času není v antiutopických dílech určeno ani místo děje, v popisech se používají velice všeobecné charakteristiky, jako např. hlavní město (u Kohouta) nebo město (u Fukse a Harníčka). Je příznačné, že místem děje všech antiutopických románů je město, které spolu s vývojem civilizace podléhá zkáze, vesnice zůstává objektem pozitivních vzpomínek na dětství (Natalie Mooshabrová) nebo místem úniku členů společnosti, kteří nesouhlasí s vládnoucí ideologií (*Maso*). Nedostatek prvků upřesňujících místo a čas je jedním z faktorů, které vyvolávají u čtenáře pocity nejistoty, ohrožení a dojem, že něco podobného se může stát všude a kdykoliv, a možná už se děje.

Podobné dojmy posiluje další element románové reality, totiž společenský řád popsaný autory. Jak už bylo řečeno, výchozím bodem antiutopie je totalitní systém s charakteristickými prvky. Obyčejný občan je jenom malinkým kolečkem ve stroji, neustále podléhá invigilaci, nejvýraznějším orgánem vlády je policie. Policejní hlídky navštěvují Natalii Mooshabrovou každý večer pod záminkou, že se chtějí podívat, jak bydlí, sepisují s ní protokoly a vyptávají se na události z jejího dětství, vláda chce o každém občanovi vědět všechno. V *Masu* všudypřítomná policie kontroluje, zda občané mají lístky na maso, pokud ne, sami se stávají potravou pro jiné, a proto je bezejmenný hrdina románu nucen ukrást lístky někomu jinému, aby mohl žít dál. Policejní vševláda vyvolává v postavách románů pocit, který je samou podstatou totality – strach. Harníčkův hrdina se bojí o svůj život, Natalie Mooshabrová se také cítí ohrožená. Postava paní Mooshabrové má ve Fuksově románu dvojznačné postavení: na jedné straně je obětí systému, na druhé straně systému slouží svou prací ve státní instituci „Péče o dítě“, jež se zabývá hlavně tím, že odebírá děti rodičům a odevzdává je do státní výchovy. Návštěvy paní Mooshabrové jakožto zástupkyně této instituce nahánějí matkám strach, že ztratí své syny. Jejich strach je přímým dokladem vládnoucího teroru, který se skrývá pod maskou zájmu o osud každého občana. Instituce „Péče o dítě“ je jedním z vládních orgánů, která pod záminkou pomoci rodině způsobuje její dezintegraci, což je z hlediska totalitního režimu velice žádoucí. „Péče je lidská a nikomu neublíží ani neterorizuje, jak se občas mezi lidmi myslí. My tu nikoho nesoudíme jen tak, jak to snad dělají jinde. My napřed všechno vyšetříme, uvážíme, a také se zde vždy mluví pravda.“³ V Kohoutově románu postavení policie není tak důležité, avšak celková tematika *Katyně*, povolání hlavních postav (jsou to katové) a jejich zážitky z práce (exekuce po politických procesech) vyvolávají dojem neustálého ohrožení.

V mechanismu vlády popsaném v antiutopických románech je příznačné, že vládce většinou setrvává v anonymitě. Totalitní systémy mají rády různá tajemství a neúplné informace, s jejichž pomocí mohou udržet společnost v poslušnosti a vládnoucí se cítí nepostižitelní. Ze tří románů, jež nás zajímají, jenom v *Mysích Natalie Mooshabrové* známe jméno člověka, který drží v rukou moc – je to předseda Albín Rappelschlund. A ani on nevládne údajně sám, mezi občany se pomocí teroru udržuje pověst, že se o moc dělí s legitimním panovníkem – kněžnou vdovou Augustou, kterou nikdo neviděl už dlouhá léta. „To se nesmí říkat.‘ (...), Že kněžna vdova panovnice možná žije,‘ zasmál se chlapec, ‚ale nikdo neví kde. Někde

mezi lidma. Kdyby o ní někdo věděl a neřek to, tak by ho Rappelschlund zastřelil. Dal by ho mučit, aby vyzradil, kde kněžna je, zastřelil by celou rodinu.“⁴⁴ V *Katyni* se čtenář setká se záhadným, všemohoucím Doktorem, který je pro Vlka ztělesněním moci, dovede všechno zařídít a opatřit. Na konci románu se však ukazuje, jak obludná bývá víra v moc: Doktor se parodicky mění v bezvýznamného úředníka z městského archivu, který se bojí vlastní ženy. Z hlediska anonymity vlády je v Kohoutově románu nejvýraznější pasáž o minulosti jedné z hlavních postav – Šimsy, který měl za sebou vojenskou epizodu. Sloužil revoluci, jíž se účastnili lidé s krycími jmény a písmenem, které označovalo místo v hierarchii. Nakonec zůstala jen čísla – každé povýšení znamenalo pád, respektive zradu některého z vyšších čísel. Kolotoč zrad a povýšení připomínají absurdní bludný kruh nekončící revoluce, který přesně popsal její dočasný vůdce Artur. „Je (...) jasné, že revoluce zvítězila, ale to neznamená, že reakce je poražena. Revolucionáři, kteří dřív neměli co ztratit, z pohodlní a poleví, kdežto reakcionáři zesílí své akce, protože teď oni nemají co ztratit. Tu je revoluce a tam reakce, ale mezi nimi nevede zřetelný zákop. Zatímco reakcionáři, kteří ztratili, co měli, se mohou vyšplhat mezi revolucionáře, revolucionáři, kteří nedosáhli čeho chtěli, mohou sklouznout mezi reakcionáře.“⁴⁵ Nejzáhadnější vláda je zobrazena v *Masu*, čtenář v textu nenajde žádné stopy, které by mohly vést ke jménu vládnoucí osoby. Takový postup poukazuje na skutečnost, že v totalitních diktaturách není důležité, kdo spravuje moc, neboť význam má jedině systém jako celek. Z Kohoutova románu víme, že vláda se může neustále měnit, ale když je totalitní systém ve státě jednou zaveden, z perspektivy obyčejného občana se nic nemění.

Postavy jsou další součástí reality zobrazené v antiutopii. V českých románech, v nichž byla vytvořena celá řada postav antiutopie, máme k dispozici přehled pozic, které může zaujmout hlavní hrdina ve společnosti. Počínaje bezejmenným hrdinou *Masa*, jenž je jejím bezvýznamným členem a žádným způsobem se neúčastní režimu, je jenom jeho obětí. Obětí nejen ve fyzickém smyslu (pronásledování policií a život v neustálém strachu), ale také psychickou. Když se mu konečně podaří uniknout z města a dostat se do skupiny vegetariánů, jeho zkažená povaha, která byla dlouhá léta stavěna před dilema – já, nebo oni –, mu nedovolí zachovat se lidsky a čestně. Svým záchráncům neprojeví vděčnost a naopak je chce udat. Harníčkův hrdina čtenáři ukazuje, jak politické mechanismy zhoubně ovlivňují člověka a zanechávají stopy na jeho psychice, přestože je v opozici vůči vládě. Polský filozof, kněz Józef Tischner vytvořil termín, který definuje toto vnitřní ztotožnění člověka komunistickým systémem i přes jeho vnější nesouhlas: *homo sovieticus* je to, co zůstává v lidské povaze dokonce i tehdy, když už totalita byla zrušena.⁶ Druhý typ chování člověka vůči režimu představuje Natalie Mooshabrová, která je obětí a zároveň součástí systému. Je to postoj dosti nebezpečný, protože člověk, jenž jej reprezentuje, není plnohodnotným členem žádné společenské skupiny, a proto se jeho nejistota jenom zvětšuje. Správcová paní Mooshabrovou obdivuje, ale také se jí bojí, stejně jako matky zlobivých dětí. Na druhé straně ji režim, zastoupený paní Knorringovou, neuznává za plnohodnotného člena vládnoucí vrstvy. Řadu postav z českých antiutopií lze uzavřít Vlkiem – katem z *Katyně*, členem režimního establishmentu, jenž však nemá žádnou jistotu, a tak se musí pořád snažit a přetvařovat, aby neztratil přízeň těch, o kterých si myslí, že mají nějaký vliv. České antiutopické romány poskytují výjimečné možnosti ke sledování chování představitelů různých společenských vrstev v totalitním režimu, přičemž z pozorování lze jednoznačně usuzovat, že totalitní systém má destruktivní vliv na každého člena společnosti bez možnosti se z něj vymanit.

Působení totalitní diktatury se odráží také v jazyce. Ten se stává specifickou šifrou srozumitelnou jen členům jisté skupiny. Příznačný je sklon ke tvoření zkratk (gestapo, wehrmacht, politruk, sovchoz atd). Problematikou zneužití jazyka totalitním režimem se zabývali mnozí badatelé: specifický jazyk nacistické říše analyzoval Victor Klemperer ve své práci *Lingua tertii imperii*, jazyk komunistické propagandy v Polsku Michał Głowiński charakterizoval jako novomluvu⁷ a v Čechách se touto jazykovou oblastí zabýval kritik Petr Fidelius.⁸ Specifikum jazyka totalitní společnosti se muselo také odrazit v jazykové rovině antiutopických románů. Celou řadu absurdních zkratk nalezneme v *Katyni* (názyvy vojenských jednotek, jako např. APASAM, TAVORE, REPOTA, a celý systém zkratk týkající se katovské školy poněkud ztěžují četbu románu). Vlastní jazyk zkratk si vytváří rovněž Natalie Mooshabrová (krimi místo kriminál, les místo lesní roh atd.), ale jinak ve Fuksově románu vládne propagandistický jazyk sestavený z otřepaných frází a absurdních kontrastů (viz muzeum míru Albína Rappelschlunda, ve kterém se nacházejí pušky, kulometry, kanóny a tanky). Nejvýraznějším příkladem jazykové banality hlášané totalitní vládou jsou rozhlasové informace v bodu zvratu děje románu, kdy pobouřený lid požaduje, aby předseda Rappelschlund podal demisi, a rozhlas hlásá: „V naší zemi není nikdo, kdo by neuměl psát, číst a počítat. V naší zemi vyrábíme výtečné mražené krémy, máme kiosky ze skla a laminátu, létáme na Měsíc. V naší zemi se staráme o mládež a trestáme zločince.“⁹ Komunikáty nenaplňené žádným významem a vytváření specifických jazykových šifer souvisí s jevem anonymity vlády, jehož důsledkem jsou projevy manipulace a úmyslného neinformování, které vedou ke snadnějšímu ovládní společnosti a zároveň jsou dokladem toho, jak totalitní systém proniká do každé oblasti lidského života

V dnešní době, kdy už víme, že se nesplnila nejstrašnější Orwellova vize, kdy se zdá, že totalitní systémy máme za sebou, se ještě pořád nemůžeme cítit bezpečně. Popularita celé řady televizních show, ve kterých vedoucí úlohu plní Velcí bratři, a fakt, že každý náš pohyb je zapsán někde v elektronickém podsvětí, svědčí o tom, že totalita je specifickým způsobem vepsána do lidských dějin a nikdo neví, kdy se zrodí znovu.

Summary

Dorota Bielec: Imagination against Totality – Czech Antiutopia

People dreamed of the ideal world from the begining of their history, that's why the ancient philosophers created works like *Politics* (Arystoteles) or *State* (Platon), the most important work regarding this problem was *Utopia* written by Thomas Morus. Unfortunately reality did not corespond with these dreams, so anti – utopia arised very early as realistic point of view. Anti – utopical novel was developed especially in XX th century. In Czechoslovakia in 70ties there was written three of them: *Myši Natalie Mooshaberové* of L. Fuks, *Maso* of M. Harníček and *Katyně* of P. Kohout. Each of them showed backstage of total political system, its hypocrisy and destructive influence on social communication, especially on language.

-
- ¹ Za první utopii je považován *Mudus alter et idem* J. Halla z roku 1600.
- ² P. Kohout: *Katyně*. Edice Petlice, Praha 1979, Index, Kolín n. Rýnem 1980; M. Harníček: *Maso*. 68 Publishers, Toronto 1981.
- ³ L. Fuks: *Myši Natalie Mooshabrové*. Československý spisovatel, Praha 1970, s. 92.
- ⁴ Tamtéž, s. 73.
- ⁵ P. Kohout: *Katyně*. Československý spisovatel, Praha 1990, s. 171–172.
- ⁶ Viz J. Tischner: *Etyka solidarności oraz homo sovieticus*. Znak, Kraków 1992.
- ⁷ M. Głowiński: *Nowomowa po polsku*. Pen, Warszawa 1990.
- ⁸ P. Fidelius: *Řeč komunistické moci*. Triáda, Praha 1998.
- ⁹ L. Fuks: op. cit., s. 270.